

ERMENİ ARAŞTIRMALARINDA İHMAL EDİLEN KAYNAKLAR: ERMENİCE HATIRATLAR, SÜRELİ YAYINLAR VE DİĞER ESERLER

HALİL ÖZŞAVLI*

Giriş

Bilindiği üzere Ermeni meselesi olarak bilinen 1915 tehciri günümüzde her geçen yıl biraz daha tarih mecrasından kaydırılıp siyasetin kirlî hesaplarına alet edilmektedir. Bundan 150 sene önce Ermeni milliyetçilik hareketleri ve örgütleri ile başlayan Osmanlı'nın Ermeni meselesi artık Türkiye Cumhuriyeti'nin sözde soykırım suçu ile yüzleşme meselesine dönüşmüştür. Bu durumla bağlantılı olarak Ermeni meselesinin çeşitli yönlerini araştıran Türk ve yabancı akademisyen sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu araştırmacılar çalışmalarını daha iyi kılmak için Osmanlı arşivleri başta olmak üzere farklı devlet arşivlerinde araştırmalar yapmakta ve konu ile ilgili belgeler bularak bunları kamuoyu ile paylaşmaktadır. Bu belgelerin yanında Türkçe ve diğer yabancı dillerdeki süreli yayınlar, hatıratlar ve diğer basılı eserler yine Ermeni meselesine ilgi duyan akademisyenler tarafından kullanılmaktadır.

Ancak Ermenice kaynaklar (hatıratlar, süreli yayınlar ve diğer bir takım eserler) maalesef yalnız Türk akademisyenler değil konuya ilgi duyan yabancı araştırmacılar tarafından da ihmal edilmiştir ve edilmektedir. Öncelikle Ermenice kaynak ifadesinden Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine müteakip 1960 ve 1980'lere kadar Anadolu'yu terk eden Ermeniler tarafından yazılan kitap, hatırat ve araştırma eserler ile Ermeni olaylarının yaşandığı döneme ait olup bizzat Ermeni milliyetçiler tarafından yayımlanan süreli yayınları kast ettiğimizi belirtmekte fayda vardır.

* Doç. Dr., Türkiye Büyük Millet Meclisi, Şanhurfa Milletvekili, Ankara/TÜRKİYE, halil-ozsavli@hotmail.com

Peki, Ermenice kaynakların Ermeni meselesi açısından ne gibi bir önemi vardır? Ermenice kaynakları kullanmak Ermeni meselesini araştıranlar için ne gibi bir yarar sağlayacaktır? Ermenice kaynaklardaki bilgiler araştırılan konuyu ve tarihçi veya araştırmacının varacağı neticeleri ne kadar etkileyecektir? Bu sorulara cevap çalışmamızın ana temasını oluşturacaktır.

İlk olarak Ermenice kaynaklarda günümüzde soykırım tezini savunan Türkçe ve çeşitli yabancı dillerdeki eserlerde hakim olan mazlum edebiyatı, kendini acındırma duygusu yoktur. Aksine bu eserlerde Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığını, Ermenilerin itilaf devletlerine yaptıkları yardımları ve bu yardımlardan ötürü Doğu Anadolu'da ve Kilikya bölgesinde kurulacak bir Ermeni devletini neden ve nasıl hak ettiklerini anlatan ayrıntılı bilgiler ve kahramanlık hikâyeleri vardır. Ortadoğu, Amerika ve Avrupa'daki Antep Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Sivas Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Urfa Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği vb. Ermeni hemşehri dernekleri tarafından hazırlanan toplu hatırat tarzındaki eserler bu alandaki önemli örneklerdendir. Bunların yayında I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan devletler yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni gönüllü askerlerin hatıratları, Ermenice süreli yayınlar ve yayımlanmış arşiv kaynakları Ermeni meselesi konusunda mutlaka bilinmesi ve kullanılması gereken kaynaklardır. O halde konu ile alakalı Ermenice kaynakları aşağıdaki şekilde sınıflayabiliriz;

1) Hatıratlar

- a) Çeşitli Ermeni hemşehri dernekleri tarafından I. Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanan toplu hatıratlar
- b) Ermeni gönüllü birliklerinde savaşan Ermeni askerlerin hatıratları

2) Süreli Yayınlar

3) Yayımlanmış Belgeler

4) İnceleme Eserler

1. Hatıratlar

Elimizde bu eserlerle ilgili onlarca örnek olmakla birlikte yukarıda zikrettiğimiz diğer alanlardaki kaynakları da tanıtabilmek adına burada sadece birkaç tanesinin muhteviyatına değineceğiz.

a. Çeşitli Ermeni Hemşeri Dernekleri Tarafından I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Yayımlanan Toplu Hatıratlar

Çeşitli dünya ülkelerinde uzun yıllardan beri devam eden araştırmalarımızda elde ettiğimiz birçok arşiv bölgesine göre Ermenilerin Anadolu'yu terk etmesi 1915 sonrasında değil 1921 yılından sonra başlayan gönüllü göçler neticesinde olmuştur.¹ Bu göçler yoğun olarak 1921-1930 yılları arasında gerçekleşmiş ve Türkiye'den son toplu Ermeni göçü 1939'da İskenderun Sancağı Ermenilerinin Lübnan ve Suriye'ye göç etmesi ile gerçekleşmiştir.² Anadolu'yu terk eden Ermenilerin büyük bir çoğunluğu ilk etapta Ortadoğu'da çeşitli ülkelere yerleşti. Ancak burada fazla duramayarak Avrupa ve Amerika'ya göç ettiler. Batı Anadolu'dan göç edenler ise önce Yunanistan'a oradan da ve diğer Avrupa ülkelerine gittiler. Karadeniz bölgesindeki Ermeniler ise çoğunlukla Rusya'ya göç etmeyi tercih ettiler.

Ermeniler gittikleri yerde, yoksulluk, işsizlik ve benzeri zor hayat koşulları ile mücadele etmek zorunda kaldılar ve bu mücadeleyi verirken bitlikte dayanışma içinde oldular. Bu dayanışmanın neticesinde 1930'lu yılların başından itibaren Amerika ve Avrupa'da Adana Ermenileri Derneği, Sivas Ermenileri veya Urfa Ermenileri gibi hemşehri dernekleri kurulmaya başlandı. Anadolu Ermenileri ile ilgili olup 1930-1980 yılları arasında Amerika'da yayımlanacak olan birçok hatırat tarzındaki eserin yayımlanması bu dernekler üstlendi. Bu eserlerin kimisi birçok kişinin kişisel hatıratını anlattığı kolektif eserler olabilirken kimi zamanda tek bir kişi tarafından hazırlanan eser şeklinde de yayımlandı. Bunlardan bazıları şöyledir;

Urfa Ermenileri:

- Aram Sahakian'ın Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայրրդիները (Tivtsaznagan Urfan Yev İr Hayortineri) *Kahraman Urfa ve Ermeni Oğulları* adlı eseridir. Eser 1600 sayfadan oluşan oldukça muhtevalı bir eserdir. Bu eserde sadece 1895 ve 1915 Urfa Ermeni olayları yer almayıp, Ermenilerin Urfa'ya ilk yerleşmelerinden itibaren yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri kısacası Urfa Ermenileri ve Urfa'daki yaşamları hakkında

¹ Bu için bkz: Halil Özşavlı "I. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye Dışına Ermeni Göçleri 1918-1930", *Türk Tarih Kurumu Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu*, İzmir, 12-15 Kasım 2015. (Yayımda)

² Bu göç neticesinde 18.000 civarında Ermeni kendis istekleriyle Fransız mandası altında bulunan Lübnan (14.000 kişi) ve Suriye (4000 kişi)'ye göç etmiştir. Bkz: Halil Özşavlı, "Türkiye'den Son Toplu Ermeni Göçü; Sancak Ermenilerinin Suriye ve Lübnan'a Göçürülmesi 1938-1939, *Belleten Dergisi*. Ankara, Aralık, 2016 (Yayımda).

her şey bulunmaktadır. Tehcirden sonra önce Halep oradan da Beyrut'a göç eden Urfa Ermenilerinden biri olan Aram Sahakian bu eserini ilk olarak 1933 yılında Beyrut'da yayınlamıştır. Sahakian, bu eserinde 1895 ve 1915 Olayları hakkındaki en ayrıntılı bilgileri vermiş, olayları anlatırken sadece Ermeni görgü tanıkların ifadelerine yer vermemiş, Urfalı Müslümanların da olaylara dair hikâyelerine eserinde yer vermiştir. Kitabın sonunda Urfa Ermeni Şivesi sözlüğü, Urfa Ermenilerinin nerelere göç edip yerleştikleri ve bazı önemli ailelerin fertlerinin isim listesi gibi önemli ekler de vardır.³ Eserde hem Urfa'da vukuu bulan 1895 ve 1915 Ermeni isyanları hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Özellikle 1915 Ermeni isyanında Urfalı Ermenilerin devlet görevlilerine ve orduya nasıl direndikleri kahramanca bir direniş gibi anlatılmakta, Ermeni savaşçıların Osmanlı askerlerini nasıl öldürdüklerinden övgüyle bahsedilmektedir. Eserin 812. Sayfasından itibaren 1915 Urfa Ermeni isyanı anlatılmakta, isyanın lideri Mıgırdıç Yodnağperian'ın Urfa Ermenilerini isyan için nasıl eğitip örgütlediği ayrıntıyla verilmektedir. Eserin 860. Sayfasından itibaren ise bizzat isyana katılıp savaşanları hatıraları verilmektedir. Bu anlatımlar 928. Sayfaya kadar devam etmektedir.⁴ Bundan sonraki sayfalarda ise isyanın lideri olan Mıgırdıç Yotnağperian ve isyanda önemli görevler üstlenmiş olan Kevork Alahaydoyan, Movses Sucuyan, Papaz Sogomon Akkelyan, Vağash Mesrobyan, Harutyun Simiyan ve Harutyun Rastgelenyan gibi isimlerin hayatları ile isyan sırasında gösterdikleri kahramanlıklar anlatılmaktadır.⁵

Urfa Ermenileri hakkında ayrıca şu Ermenice kaynaklarda da oldukça önemli bilgiler vardır.

- Ա. Ահորանյան, Ուրֆայի հերոսամարտը, Հայրենիք, Մեպտեմբեր, 1933 (A. Ahoranyan, Urfa Müdafaası, Hayrenik Dergisi, No:11, Eylül 1933, Boston)
- Արմեն Տանտան, Հայհերոսամարտերը; Ուրֆայի դիւցազնամարտը (Armen Danoyan, Ermeni Direnişleri; Urfa Müdaafası), California, 1985.

³ Aram Sahakian, *Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, Beyrut, 1955.

⁴ Sahakian, *a.g.e.*, s. 860-928.

⁵ Sahakian, *a.g.e.*, s. 92 ve devamı.

- Բրունո Էքարտ, Ապրանս Օրերը Ուրֆայում, Երեվան 1985 (Bruno Ekard, Urfa Yaşadığım Günler, Erivan, 1985: Bu eser Almancadan Ermeniceye tercüme edilmiştir)
- Էդուարդ Աւագեան Ուրայի վերջին Ահագանգը, Երեվան 1990 (Edward Avazyan, Urfa'nın Son Alarmı, Erivan, 1990)
- Եղիա Գահուենեան, Յուշեր Ուրֆայի 1915 թ. Հերոսամարտը եւ յետագայ իրադարձոթիւններու մասին, Երեվան 1995 (Yeğya Kahveciyan, 1915 Urfa Müdaafası ve Sonraki Olaylar Hakkında Hatıralar, Erivan 1995)

Antep Ermenileri:

- Avedis Nakkaşyan, Յիշատակներ; Դրուագներ կեանքիս Պատմութենէն (Hatıralar; Hayat Hikâyemden Bölümler), New York, 1931.
- B. B. Ajemian (çev.), Kara Kirikor Haroutunian or A Guileless Life (Kara Kirikor Harutunyan veya Art Niyetsiz Bir Hayat), Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987.

Bu eser 1825 yılında Antep'te doğan Kara Krikor'un hayatı ile alakalı bir kitaptır. Eser Ermeni harfli eski Türkçeden İngilizceye aktarılmıştır. Eserde belirtildiğine göre asıl metin 1907 yılında kaleme alınmıştır.⁶ Kara Krikor'un doğumu ve yaşamı ile alakalı bilgilerle başlayan eserin ilk bölümünde 1848 yılında Antep'te meydana gelen kolera salgınından bahsedilir. Aynı bölümde 1847'de Erzurum'dan Antep'e gelen Protestan misyonerlerin Ermeni harfli Türkçe ile yazılmış İnciller dağıtması ve verdikleri vaazlardan da bahsedilir.⁷

- Kevork A. Sarafyan (edt), Պատմութիւն Անթէպի Հայոց (Badmutyuan Antebi Hayots; Antep Ermenileri Tarihi, 2 cilt, Los Angeles, 1953.
- Sarkis Laleyan (Haz.), Յուշամատեան Նուիրուած Աստուր Յ. Լեւոնեանի, Ինքնակենսագրութիւն եւ Դրուարքներ Իր Կեանքէն ու Գործէն (Huşamadyan Nvirvadz Adur H. Levonyani yev Trvaknyr İr Gyanken u Kordzen; Adur H. Levonyan'a Adanmış Hatıralar; Onun Otobiyografisinden ve işinden Bölümler), Atlas Matbaası, Beyrut, 1967.

⁶ B. B. Ajemian (çev.), *Kara Kirikor Haroutunian or A Guileless Life*, Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987, s. 4-5.

⁷ Ajemian, *a.g.e.*, s. 6.

- Yeğiya H. Dolbakyan, Այնտապի ու Այնթապի հայր (Ayıntab u Ayınta-nahayu; Antep ve Antep Ermenileri), Erivan-1992, Halep-1994,
- Fighting The Turks At Aintab (Antep'te Türkle Savaşmak, 1921 tarihli bir dergi Makalesi)
- Levon K. Dağlıyan, Գաղաղամի Գագ (Gağagannın Dag; Darağacının Altında), Massachusetts-ABD, 1970.

Antep Ermenileri ile ilgili olarak en temel eser Kevork A. Sarafyan'ın editörlüğünde hazırlanan eserdir. “Antep Ermenileri Tarihi” olarak Türkçeye tercüme edilebilecek olan bu eser iki cilt halinde oldukça muhtevalı bir eserdir. İlk cilt 1084 sayfa ikinci cilt ise 804 sayfadan oluşmaktadır.

Altı bölümden oluşan eserin ilk cildinin başlangıç konuları, Antep'in tarih içindeki yeri, Antep adının kökeni, coğrafi şekilleri gibi konulardan oluşmakta tarih boyunca Antep ve Antep'e bağlı ilçe ve köylerdeki Ermeni varlığı irdelenmektedir. Bunların yanında Antep'teki kiliseleri ve bu kiliselerde görev yapmış rahipler tek tek anlatılmaktadır. Aynı şekilde okullar hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmektedir. İlk cildin son bölümü olan altıncı bölüm “Siyasi ve Bağımsızlık Faaliyetleri” adını taşımakta ve 1895 dönemi Antep Ermeni olayları ile Antep'teki Hınçak, Taşnak ve Ramgavar varlığı ile alakalıdır.⁸ Eserde anlatıldığına göre Antep Ermenileri hiçbir zaman Ermeni bağımsızlık davasına hiçbir zaman ilgisiz kalmamışlar ve hatta bu ilgileri 1877 Osmanlı-Rus savaşından önce bile var olmuştur. Antep Ermenileri daime Patrik Hırimyan'ın önderlik ettiği düşüncelere sadık olmuş ve onu sürekli takip ederek onun bağımsızlık mücadelesini desteklemiştir.

Eser'de Antep'teki Hınçak, Taşnak ve Ramgavar varlığı ile alakalı olarak ifade edilenler özetle şöyledir;

“...Antep'teki ilk Hınçak ajanları İstanbul'daki Murad-Rapaelyan Koleji'nin mezunlarından olan Zeytunlu Pilibos Sarkisyan ve Avedis (Şavarş) Şişmanyan'dı. Abdülhamit döneminde Antep'teki Vartanyan (Vartanants) okulu milliyetperver ve ilerici Hınçak gençlerinin merkezi oldu. Bu dönemde Abdülhamit döneminin otoriter rejimine rağmen bu kurum devrimci fikirlerin ocağı oldu. Politik gizli toplantılar, devrimle alakalı yasak yayınların okunması, av partisi kisvesi altında dağlarda ve bağlarda yapılan askeri ve nişancılık eğitimleri bu dönem gençlerin başlıca meşgul olduğu işlerdi...”⁹

⁸ Kevork A. Sarafyan (edt), *Պատմություն Այնթապի Հայր (Badmutyun Antebi Hayots; Antep Ermenileri Tarihi)*, cilt 1, Los Angeles, 1953, s. 899-1009.

⁹ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 944.

Taşnak örgütü ile alakalı olarak şunlar ifade edilir;

“..Antep Ermenileri yıllar içinde Ermeniceyi unutmuş ve Türkçe konuşan Ermenilere dönüşmüştü. Ancak şaşırtıcı bir şekilde dinlerinden ve kiliselerinden Asla vaz geçmediler. Antep Ermenileri sürüp giden kötü koşullarına rağmen ekonomik olarak Türklerden daha iyi durumdaydılar. Antep’te Atenafan ve Vartanyan okulları Ermenilerinin kimliğini ve dilini unutmasını hususunda en etkili olan iki kurum oldu. Bu okulun yöneticileri ve öğretmenleri genç nesillerin Ermeni kültürü ile eğitilmeleri için ellerinden geleni hep yaptı. Dini kurumlarında temel endişesi bu yöndeydi. Hepsinin amacı yeni nesilleri Ermeni dili ve ruhu ile eğitmektir. Ermeni çocukları ilk okulu bitirdikten sonra Türkiye Merkezi Amerikan Koleji’ne devam ediyorlardı.¹⁰

Bu kolej Türkiye Merkezi Amerikan Koleji adıyla anılsa da buraya devam eden öğrencilerin yüzde doksan dokuzu Ermeniydi. Antep Ermenileri Türkçe konuşularda Ermeni edebiyatına susamışlardı. Ğazar Hoca ve okul müdürü Çolak Artin sayesinde Raffi, Turyan, Alişan Beşiktashyan ve Kamar Katiba gibi ünlü Ermeni edebiyatçıların eserleri kendileri için temin edilmişti ve bu eserleri ailece okuyorlardı. Hatta bu eserlerin bazıları Türkçeye bile çevrilmişti.

Ermeni gençliği 1890 yıllardan itibaren yeni bir düşünce sistemi geliştirmeye ve kendi kabuğundan sıyrılmak için yollar armaya başladı. Türklerin onların namus ve mallarını talan eden vahşi zihniyetine karşı silahlı mücadele başlatmak! Ki, zaten okudukları devrimci kitaplarda da bu yazıyordu. Silah temin etmek artık onlar için kaçınılmaz bir mecburiyet haline dönüşüyordu. Silah temini konusuna ne kadar önem verdiklerini Rahip M. Papazyan’ın Pazar ayını sırasında söylediği şu sözler ortaya koyuyor; “Yatak ve döşeklerinizi satın, silah satın alın”. Gençlik içten içe kayınıyordu. Ancak bu insanları ortak bir amaç etrafında birleştirecek onlara yol gösterecek bir model eksikti..¹¹

Bundaki sonraki sayfalarda 1895-1896 olayları sırasında Antep’te yaşananlar anlatılmaktadır.¹²

¹⁰ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 954.

¹¹ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 955.

¹² Kitabın 959. sayfasında gönüllü olarak Osmanlı’ya karşı savaşan Antepli Ermenilerden bir gurubun resmi bulunmaktadır.

Daha sonra ise tekrar Antep'teki Taşnak varlığı ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Anlatıcım Nerses Hagopyan isminde bir Taşnak ajanıdır. Hagopyan şu bilgileri veriyor;

“... 1898-1910 yılları arasında Antep'teki Taşnak oluşumu sınırlı sayıda ve gizli oldu. 1909'da Anayasa'nın tekrar yürürlüğe konduğu dönemde bile tedbirli olmak varlığımızı tamamıyla ifşa etmedik. 1909 yılında Antep'teki Taşnak üyesi 100 kadardı. Bunun yanında sürekli Antep'te kalmayan arkadaşlarımız da vardı. Eğitim veya diğer kişisel nedenlerden ötürü Diyarbakır'a, Gürün'e, Bitlis ve diğer bazı yerlere gidenlerimiz de vardı. Bazıları ise öğrenci olarak Beyrut'a gitmişti. Başlarda cesaret ve gözü karalığın simgesi olan Nazar Nazaryan 1902 yılının sonlarında öldürüldü ve ben ve diğer sekiz kişi Taşnak ajanı olarak Antep'te kaldık. 1909'da Anayasa özgürlük getirdiğinde partinin hareket alanı genişledi. Taşnak partisinin himaye ve önderliğinde hem Türkçe hem de Ermenice edebi, tarihi, bilimsel ve siyasi konularla alakalı açık hava toplantıları ve konferanslar düzenlenmeye başlandı¹³... fakat biz en çok çabayı silah temini için veriyorduk. Halkı hazırlamak (devrime H. Ö) ne kadar önemli silahlanmak da bizim için o kadar önemliydi. Ve silah bulmak o günlerde bizi sayısız zorlukların önüne koyuyordu. Maddi imkânsızlıklar ve yaşamımıza son verilmesi tehlikesi başlıca endişemizdi. Tabii ki tehlikelerde uzak durmak ve sakin bir yaşam sürmek için devrimci olmamıştık. Ölüm hep pusuda bekler devrimciyi. Ama Antep ve Kilikya'yı bir süreliğine genel bir isyandan uzak tutma kararımızın ve beklenmedik bir saldırı için hazır olma çabalarımızın bir düşüncesizlik yüzünden ortaya çıkmasını istemiyorduk.... Taşnak üyeleri olarak her bir üyenin kendine ait bir silahı olması kuralını zorunlu kıldık. Herkesin kendi silahı olması zorunluymuştu. Ayrıca parti zamanı gelince halka dağıtmak için depolarda silah biriktirmeye başladı. Silahlar genellikle Halep'ten satın alınıyor ve değişik yollarla Antep'e taşınıyordu.¹⁴ Silahlar elimize geçtikten sonra onları gizli depoları ve güvenli evlerin duvarlarının içine yaptığımız gizli bölümlerde saklıyorduk. Bunların yeri sadece birkaç arkadaş tarafından biliniyordu. Halep'ten ve daha uzak yerlerden satın alınan bu silahları almak bize çok pahalıya mal oluyordu ve maalesef bu silahlar en iyi silahlar değillerdi veya Rus yapımı Sürmeli, Gra, Martin, Mavzer adındaki onluklar yada revolverlerdi. Bu silahlar bize ortalama olarak 6-8 altına mal oluyordu. Halep'te belediyede eczacı olan arkadaşımız Mığırđıç Keşişyan silahların

¹³ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 965.

¹⁴ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 966.

temini hususunda biz çok yardımcı oluyordu. Arap silah satıcılarından ilahları alıyorduk. Keşişyan Kayserili olduğu için Kayseri'nin silahlanmasını istiyor ondan sonra diğer bölgelerin.

Silah temin bir diğer yer ise Osmanlı ordusu idi. Bunun için maddi olarak kötü ve muhtaç durumda olan asker ve subayları kullanıyorduk. Bazı güvenilir arkadaşlarımız onlara yaklaşıp güvenlerini kazandıktan sonra onlara rüşvet verip silahlarını ellerinden alıyordu. Ancak bu yolla elde edebildiğimiz silah miktarı çok azdı. İskenderun'da İtalyan bir kaptanı ile de silah satın almak için görüşüyordum. Silahlar için istediği fiyat çok uygundu ancak bir defada yüz silah almamı istiyordu. Ancak gereken meblağa sahip olmadığım için güzel İtalyan silahlarını alamadım. Örnek olması açısından sadece bir tane aldım.

O dönem Antep'e silah sevkiyatı için kendi özel yollarımız vardı ve bunların en güvenilirlerini arkadaşımız Avedis Hanzedeyan bilir ve kullanırdı. O H. Piranyan'ın ticarethanesinde sekreterlik işlerini yürütürdü. Silahları kendi eşyalarını içeren yüklerin arasına ustaca gizler ve Gürün ve civar bölgelere gönderirdi.

Silahları kullanmayı öğrenmek ve atış talimi yapmak için şehirden uzak ve kimsenin olmadığı yerlere gider avcılık yapar gibi silah eğitimi alıyorduk.¹⁵

Sarafyan'ın bu muhtevalı eserinde Antep'teki Taşnak ve Ramgavar örgütlerinin varlığı anlatımına sonraki sayfalarda da devam edilmektedir. Ancak çalışmamız kapsamı bu konu ile ilgili sınırlılıklar burada konu ile alakalı her şeyi bilgiyi vermemize engel olmaktadır. Yalnız şunları bilgileri de vermekte fayda vardır. Eserin ikinci cildinde daha çok Antep Ermeni isyanı isyanı ve Fransızların Antep'i işgali ve işgalden sonra yaşananlar anlatılmakta ve Ermenilerin bu işgal sırasındaki tavrı sırasında önemli ayrıntılar verilmektedir.¹⁶

Erzincan Ermenileri:

Erzincan Ermenileri için bilinen kaynaklar Kalusd Sürmenyan'ın Erzincan (Երզնկա) adlı eseridir. 1. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda Osmanlı ordusunda teğmen olarak hizmet etmiş Erzincanlı bir Ermandır. Kitap 7 bölüm ve 465 sayfadan oluşmaktadır. Birinci bölüm genel olarak Erzincan tarihi ile alakalı olup ikinci bölümde çeşitli Ermeni devrimci örgütlerinin Erzincan ve çevresinde

¹⁵ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 1, s. 967.

¹⁶ Sarafyan, *a.g.e.*, c. 2, s. 7- vd.

örgütlenmesi ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Erzincan'da Ermenilerin eğitim, idari ve sosyal yönden durumları anlatılarak Erzincan'daki Ermeni okulları ile kiliseleri ile kiliselerdeki ruhani liderler hakkında bilgiler verilmektedir. Dördüncü bölümün 258 ile 346. Sayfaları arasında kalan bölüm Sürmenyan'ın hatıralarını içermektedir. Beşinci bölüm Erzincan'ın coğrafyası ile alakalı iken altıncı bölüm Erzincan'da yaşanan depremler ve bu depremlerin yarattığı tahribat hakkındadır. Oldukça kısa olan yedinci bölümde ise Erzincan'da yaşanan ölümler hakkında sayısal veriler verilmekte ve tanınmış Erzincanlı Ermenilerin biyografileri anlatılmaktadır.¹⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere eserin ikinci bölümü daha çok Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni örgütlerinin Erzincan'da örgütlenmesi üzerinedir. Buna göre Ermeni devrimciliğinin fitili ilk olarak Erzincan'da ateşlenmiş ve daha sonra diğer bölgelere yayılmıştı. Ermeni devrimci örgütlerinin Erzincan'da ortaya çıkması ise Sürmenyan'ın anlatımıyla şöyle olur;

“... önce yavaş yavaş Erzincan'da değişik yüzler görülmeye başladı. Hınçak ajanları Aram Aramyan, Hırayr (Mardiros) Boyacıyan, Şmavon (Simon ? H. Ö), Garabed Ğumrigyan ve diğerleri Erzincan'da devrimciliğin tohumunu ektiler. Kısa sürede bu tohum genişledi ve zenginleşti. Onların sayesinde henüz 90'lı yılların başında (1890'lar, H.Ö) okullarda milli ve bağımsızlık duygularıyla dolu bir nesil yetişmeye başladı. 1890 yıllarda Garabed Ğumbrigyan özel bir görevle Kafkaslardan Erzincan'a geldi. Vatanperver vaazları ile halka yeni bir coşku ve heyecan getirdi. Kendi elleriyle Ermenilerden mürekkep iki grup kurdu. Bunlardan biri şehirde diğeri ise Ergan¹⁸ köyünde idi. Bu grupların ilk ilk işi Erzincan'da ilk tiyatroyu kurmak oldu.

Ondan sonra (1887-1888) Moruk Hinayegyan'un çabalarıyla Erzincan'da Hınçak örgütü kuruldu ve kısa zamanda onlarca üyesi oldu. Hınçaklık yaygınlaştıktan sonra yukarıda bahsettiğimiz iki grup dağıldı. Hınçak örgütü halk arasında devrimci fikirleri yaymak için çok çaba sarf etti. Okullardaki etkinlikleri destekledi, konferanslar düzenledi, dergiler çıkartılmasına vesile oldu ve saire. Şunu itiraf etmek gerekir ki o dönemde Erzincan'da Hınçak örgütünün varlığı ve Hınçaklık Erzincan'daki toplumsal hayatta büyük ilerlemelere sebep oldu.¹⁹

¹⁷ Kalusd Sürmenyan, *Երզնկյա (Erzincan)*, Kahire, 1947, s. 5-9 (İçindekiler kısmı)

¹⁸ Günümüzde Erzincan-Oğulcuk köyü.

¹⁹ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 27.

Bu bölümün devamında Sürmenyan Taşnak örgütü yayın örgütü Troşag'dan alıntı yaparak çete lideri Keri'nin Erzincan'daki faaliyetlerini ve çetesini nasıl kurduğunu anlatıyor;

“.... 1891 yılının Ağustos 25'inde Agn²⁰'nın Lick köyünde köyün muhtarı Bedros Budakyan köydeki Rahip Haçadur ile aşar vergisi yüzünden tartışmaya girer ve onu ihtilal örgütlerine üye olduğu (komitacılık yaptığı için H.Ö) için hükümete teslim edeceği hususunda tehdit eder. ²¹Kalusd Arhanyan bu tartışmaya müdahale eder. Müdür rahibi Eğin'e göndermeyi planlamaktadır. Ahoranyan rahibi yolda askerlerin elinden almak için hazırlıklar yapar. Ancak o anda Pergan köyünden gönderilmiş bir mektup kaybolur ve tesadüfen Budakyan'ın eline geçer. Budakyan bu belgeyi de rahip ile Eğin'e gönderir. Bu mektupta Eğindeki hükümet yetkilileri dahiliye nezaretine Armudan²²'da Ermeni komite grubu tespit ettiğini bildirmektedir. İstanbul'dan Kuruçay kaymakamı Ahmey Bey'e – ki Müşir Zeki Paşa'nın kardeşidir-Armudanlıları araştırması için emir gönderir. Kaymakam askerlerle beraber iki Armudan köyünde araştırma yapmak için buraya gelir. İnsanları tutuklar ve rüşvetle geri salar.

Yol bir kere açılmıştı, artık oralarda ne olsa komitelere yüklenecekti. Ömer adında bir Türk öldürülür. Bu işin suçlusu olarak çok sayıda Ermeni tutuklanır ve içlerinden on ikisi bu işin müsebbibi olduğu gerekçesiyle hapse atılır. Daha sonra yine o sıra yeni göreve başlayan başka bir Ermeni müdür on iki kişiyi daha hapse atar ve toplam yirmi dört kişi Erzincan hapishanesine gönderilir.

Bundan sonra Hacı Kalusd hakkında da suçlamalar başlar ve komitecilerin başı olduğu ve bu örgütün masraflarının onun tarafından karşılandığı iddia edilir ve evinde araştırma yapılır. Arhanyan evden kaçar ve birkaç arkadaşı ile birlikte dağa çıkar....²³

Bundan sonraki sayfalarda Arhanyan'ın Osmanlı askeri ile aylar süren silahlı mücadelesi anlatılmaktadır. Sonraki bölümlerde ise gerçek adı Rupen Şişmanyanyan olup Keri adı ile tanınan bir komitecinin çetesini nasıl oluşturduğu ve Sebuş Dağı'nda Türklerle nasıl savaştığı anlatılmaktadır. Hatta bir de Keri'nin silah ve savaş eğitimi vermek için Dersime götürüp eğittiği kişilerin isimleri ve memleketleri dahi

²⁰ Günümüzde Erzincan'ın ilçesi Kemaliye ilçesinin eski adı olan Eğin kastedilmektedir.

²¹ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 28.

²² Günümüzde Erzincan'ın Armutlu köyü. Büyük ve Küçük Armutlu olmak üzere iki köy vardır.

²³ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 29.

verilmektedir. Bu kişilerden İzmirli Dikran bir marangoz ustasıdır ancak aynı zamanda çete için gizli silah yapmaktadır. İlgili liste şöyledir;²⁴

1- Rupen Şişmanyen (Keri)	- Bayburtlu
2- Ara	- Bayburtlu
3- Dikran (Yıldırım Arakel)	- Bayburtlu
4- Avedis (Avo)	- Gümüşhaneli
5- Onnih Şahbazyan	- Gümüşhaneli
6- Haçig Seyisyan	- Erzincanlı
7- Vahe (Mıgırdıç) Çögüryan	- Erzincanlı
8- Bedros Kalacıyan (Şeg Beros)	- Erzincanlı
9- Bedros Kazancıyan	- Erzincanlı
10- Sukias Ohligyan yada Kzancıyan	- Erzincanlı
11- Karekin Yenidünyayan (kalfa)	- Erzincanlı
12- Avedis Demirciyan yada Heruşanyan	- Erzincanlı
13- Sebuhan kalaycıyan	- Erzincanlı
14- Armenag Boyacıyan	- Erzincanlı
15- Andon Avazyan	- Erzincan'ın Hınsoreg köyünden
16- Movses Kalusdyan	- Erzincan'ın Hınsoreg köyünden
17- Dikran (demirci)	- İzmirli
18- Bedros Çamahyan (Kara Beros)	- Erzincanlı

Erzincan Ermenileri ile alakalı diğer bir kitap olan M. Aznavuryan'a ait "(Erzincan'da Devrimci Faaliyetler ve Keri'nin Çetesinin Oluşumu)"²⁵ adlı eser yukarıda değindiğimiz Sürmenyan'ın kitabı kadar önemlidir. Zira bu eser tamamen Erzincan'da Ermeni komitecilerin faaliyetleri ile alakalıdır. Eserde Taşnak komitesinin Erzincan'daki faaliyetleri ve Taşnak komitesinin 1898'de Tiflis'te gerçekleşen

²⁴ Sürmenyan, *a.g.e.*, s. 35-36. Sebuhan Dağı'ndaki çarpışmanın detaylı anlatımı için bkz: 37-42 arası.

²⁵ M. Aznavuryan, *Երզնկայի Յեղափոխական Ինդրումները (Erzincan'da Devrimci Faaliyetler)*, Detroit, 1973.

ikinci genel kongresi hakkında da başka bir yerde bulunamayacak derecede kıymetli bilgiler mevcuttur. Kongreye delege olarak katılan on dokuz kişi ile Taşnak adına ajan olarak görev yapan on üç kişinin isim listesi de tam olarak verilmiştir. Bu kongre ve bu liste hakkında bu eserde bilgi verilmesinin nedeni Keri'nin de bu toplantıya katılmış olmasıdır.²⁶

Sivas Ermenileri:

Sivas Ermenileri ile alakalı olarak en ayrıntılı bilgileri bulabildiğimiz eser Arekel N. Patrik tarafından hazırlanan “Sivas ve Çevresi Ermenilerinin Tarihi” adlı eserdir.²⁷ Eser iki cilt halinde hazırlanmış olup ilk cilt 880 ikinci cilt ise 686 sayfadır. İkinci cilt daha çok Sivaslı Ermenilerin hatıraları, kültürel ve sosyal kuruluşları ile Sivas'taki köy ve şehir hayatı ile ilgilidir. İlk cilt ise on iki bölümden oluşmaktadır. İlk dokuz bölüm sırasıyla Sivas'ın tarih içindeki yeri, Sivas'ta dini hayat, Sivas'a ilişkin gezi yazıları, Sivas'taki sosyo-kültürel dernek ve kurumlar, Sivas'ta Ermenilerin dini hayatı, okulları, dini merkezler ve Sivas'ta Ermeni nüfusu ve ekonomisi ile alakalıdır. 632 ve 664 sayfalarında arasında kalan dokuzuncu bölümden itibaren Sivas'ta Ermeni çetecilik ve ihtilal faaliyetleri anlatılmaktadır. Dokuzuncu bölümün alt başlıkları şunlardır; Sivas'ta bağımsızlık hareketleri ve bunların yansımaları, 1889-18995 yılları arasında Sivas ve çevresinde Hınçak faaliyetleri, Zeyton ve Sasun isyanları, Sivas'ta 1895 kıyımları, Hınçakların bölünmesi, Jön Türkler ve Osmanlı Anayasası.²⁸ Onuncu bölüm 1907-1908 döneminde Sivas'taki durum anlatılırken, On birinci bölümde Sivas isyanı²⁹, Sivaslı Ermenilerin tehciri ile tehcir döneminde Sivas'ta yaşananlar anlatılmaktadır. On ikinci bölümde Kafkas cephesinde Türklere karşı savaşan Sivaslı Ermeni gönüllüler, Fransızlar tarafından Ermeni lejyonunun oluşturulması ve Antep isyanına Sivaslı Ermenilerin katkıları anlatılmaktadır.³⁰

Eserde Hınçaklar ile ilgili olarak şu bilgiler mevcuttur;

“...Hınçakların Sivas'taki ilk şubesi 1889'da Kafkasya'dan Sivas'a gelen Rafael Movsesyan tarafından kuruldu. Sivas, Erzincan, Divriği, Gürün ve

²⁶ Aznavuryan, *a.g.e.*, s. 20-22.

²⁷ Arekel N. Patrik (Haz.), *Պատմագիրք Յուշանունեսն Արշալույսից և Գաւառի Հայրութեսն (Sivas ve Çevresi Ermenileri Tarihi)*, 2 cilt, Mşag Matbaası, Beyrut, 1974.

²⁸ Patrik, *a.g.e.*, s. 632-664

²⁹ Eserde isyan yerine öz savunma veya meşru müdafaa anlamına gelen “ինքնապաշտպանութիւն” kelimesi kullanılmaktadır.

³⁰ Patrik, *a.g.e.*, s. 763-797.

diğer çevre şehirlerini birleştiren bir halka oldu... 1878'de Rahip İzmirliyan ve Rahip Hrimyan ile dönemim patriği Varjabedian'ın fikriyle (veya tavsiyesiyle H. Ö) Sivashlı Ğumrig Garabed'in başkanlığında kalabalık bir Ermeni grubu Bitlis-Van taraflarına yollandı. Bu grubun amacı orada Ermeni iddia ve taleplerini haklı gösterecek olaylar çıkartmaktı. Bu grupta şu Sivasililar da vardı; Isdepan Pzaryan, Harutyun Medzaduryan, Hayguni (Bikayel Babigyan, Bedros Telleryan. Ğumrig'in başkanlığında bu grup uzun zaman bölgede çalıştı... Küçük Hayk (Sivas ve çevresi H.Ö) bölgesindeki Hınçakların planı öz savunma için hazırlanmak ve Türk yada başka milletlerden oluşan çeteleri yok etmek için güçlü akıncı gruplar oluşturmaktı. Bu gruplar içinde çok faal bir rol üstlenen Suren Surenyan (gerçek adı Ğazaros Gıdılozyan) durumu şöyle anlatıyor: Küçük bir güce sahip olmamıza rağmen anlaşılmaz derecede bir öz güvene sahiptik hatta ordulara karşı saldıracak kadar. O zamanki devrimci ruhu durdurmak imkansızdı. Sadece gençler değil, yaşlılar ve kadınlar da kalbine işlemişti bu ruh.³¹

Organizasyonun merkezi Merzifon'daki Anadolu Koleji idi. İdarecilerden Prof. Hobhannes Karayan Hınçak devrimci örgütüne üyeydi. Diğer bir yönetici olan Prof. Garabed Tumanyan ise komiteye resmen üye olmadığı halde çok güvenilir olduğu için olup biten her şeyden haberi vardı...³²

Eserde Sivas ve havalisinde Hınçaklar ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler olduğu gibi Taşnaklar hakkında da kıymetli bilgiler mevcuttur.³³ Ancak bu çalışmanın sınırlarını daha fazla aşmamak için bundan sonra Ermeni gönüllülerin hatıratlarına değineceğiz.

b. Ermeni Gönüllü Birliklerinde Savaşan Ermeni Askerlerin Hatıratları

Ermeni araştırmalarında bilinmeyen ve bu yüzden de kullanılmayan diğer bir önemli kaynak da Ruslar için Kafkas cephesinde savaşan başta ABD olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinden gelen ancak çoğunluğu Anadolu'lu olan Ermeni gönüllüler ile Fransız ve İngilizlerin kurduğu lejyonda savaşan Ermeni lejyonerlerdir. Bu lejyonerlerde tıpkı Kafkasya'da savaşan ırkdaşları gibi Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden Amerika ve Avrupa'ya göç etmiş I. Dünya Savaşı başlayınca da gemilerle Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak üzere gemilerle Kıbrıs'a gelmişlerdir.

³¹ Patrik, *a.g.e.*, s. 639.

³² Patrik, *a.g.e.*, s. 640.

³³ Patrik, *a.g.e.*, s. 672-679.

Şu ana kadar Ermeni lejyonunda gönüllü asker olarak görev almış ve Anadolu'ya kadar gelebilmiş dört kişiye ait hatırat tespit edebildik. Ancak bunlardan sadece ikisini temin edebildik ve okuduk.³⁴ Bu eserlerin isimleri ve yazarları şöyledir;

- Movses Şahmazyan, Հայ Կամավորների Շարժումը (Hay Gamavorner Şarjumu;

Ermenice Ermeni Gönüllüler Hareketi)³⁵

- Erzincanlı Ardaşes Demirciyan, Կամավորի մը Պատմություն (Gamavori mı

Badmutyun; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi)³⁶

Her iki eserde de gönüllü asker toplamak için Amerika'da sürdürülen coşkulu kampanyaları görmek mümkün. Movses Şahmazyan'ın hatıratında bir Kesaplı olan kendisinin Ermeni lejyonuna katılmaya karar verip uzun bir yolculuktan sonra Kıbrıs'a gelmesi ve burada bir yıl kadar eğitim aldıktan sonra Fransız askeri olarak Adana'ya gelmesini anlatmaktadır. Ermeni gönüllülerin Adana ve havalisinde yaşayan Ermenilerce coşkuyla karşılanması ve her akşam söylenen zafer türküleri ile Osmanlı bayrağının Ermeni gönüllülerce meydana yakılması bu hatıratteki dikkat çekici öğelerin sadece bir kaçıdır.

Erzincanlı Ardaşes Demirciyan tarafından kaleme alınan hatırat ise Amerika'nın Detroit şehrinde bir grup Erzincanlı Ermeninin gönüllü askerler olarak Rus ordusunda savaşmak üzere Tiflis'e gelmesi ve Kafkas cephesinde yaşananlar anlatılmaktadır. Amerika'dan sandıkları dolusu silahın gönüllülerle beraber Tiflis'e getirilebilmesi, İğdir'deki salgın hastalık ve bu hastalıktan ötürü günlük iki-üç yüz kişinin hayatını kaybetmesi bu eserdeki en dikkat çekici noktalardır. Aşağıda her iki eserdeki önemli noktalardan alıntılar eserler hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

³⁴ Temin edemediğimiz hatırat Han (Manuğ Bağdasaryan)'a ait olan ve "Kilikya Lejyoner Hareketi Günlerinden Hatıralar" diye Türkçeye çevirebileceğimiz, 1943'te Boston'da yayımlanan hatıratır. Bunun yanında yine bir lejyoner olan Hovhannes Garabedian'ın otobiyografisi de bu konuda istifade edilebilecek ancak temin edemediğimiz eserlerden biridir.

³⁵ Movses Şahmazyan, Հայ Կամավորների Շարժումը, Առաջին Աշխարհամարտին 1917-1920 (Hay Gamavorner Şarjumu Araçın Aşharhamardın 1917-1920: Ermenice, Ermeni Gönüllü Hareketi, Birinci Dünya Savaşı 1917-1920), Kesap-Suriye, 1965.

³⁶ Erzincanlı Ardaşes Demirciyan, Կամավորի մը Պատմություն (Gamavori mı Badmutyun; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi), Detroit, 1916.

Movses Şahmazyan'ın Hatıratı

“... Amerika'ya Fransa'dan bir heyet geldi. Heyetin iki mensubundan biri Taşnak partisi temsilcisi Hanımyan diğeri ise Hınçaklar temsilcisi Seban Gülenyan idi. Bu heyetin gelişyle beraber Amerika'da Ermenilerin yaşadığı her yerde Ermeni partileri iş birliği içinde açık hava toplantıları yapmaya başlandı. Her yerde kahramanlık türküleri ve şiirleri okundu. Büyük bir heyecan ve coşku ile Ermeni gönüllülerden bir lejyon kurulacağı duyuruldu. Tarifsiz bir heyecan sarmıştı her yanı. Amerika'nın dört bir yanından Ermeni gençler New York'a geliyor ve gönüllü asker yazılıyordu. Maalesef 2000 civarında kişi Alman deniz altılarının oluşturduğu tehlikeden ötürü ve bizim için meçhul diğer bazı nedenlerden ötürü gönüllü asker yazılmaktan vaz geçti. Aksi halde ve eğer fırsat verilseydi en az 10,000 Ermeni gönüllü olmaya ve cepheye gitmeye hazırdı. Gidenlerin içinde Amerika'daki Kesaplıların yarısından fazlası vardı. O günkü heyecan ve coşkuyu anlatmak için bir örnek yeterli olacaktır; New York'ta, gönüllüler henüz yola çıkmadan Ermeni siyasi partilerinin girişimiyle bir eğlence ve toplantı gecesi düzenlendi. Korneg'in büyük ve geniş salonu kiralanmıştı. Salonda 4-5000 kişi bulunuyordu. Burada vatanperver nutuklar söylendikten sonra tanınmış bir şarkıcı olan Baron Şahmuradyan “Hayasdan (Ermenistan, H.Ö)” türküsünü söyledi.³⁷ Daha sonra yine meşhur bir Ermeni türkücü olan Bayan Panosyan “Grung Urge Gukas Mer Aşharhen Habrig Çunis [Turnam nelerden gelirsin, bizim illerden bir haber getirdin mi?]” adlı şarkıyı söyledi. Ne kadar heyecan verici ve etkileyici bir manzaraydı. Salondakilerin bir çoğu ağlamaya başladı. Bunun ardından para yardımı kampanyası başladı. Yağmur gibi yağıyordu samimi, içten ve cömert bağışlar. Neredeyse on dakika içinde 30,000 dolar civarında para toplandı. O anda bir Ermeni gönüllü ayağa kalktı ve şöyle bağırdı: “-İşte!!! Banka hesap cüzdanım, 800 dolarım var. Beni de gönüllü kaydedin. Hem kendimi hem sahip olduğum her şeyi bu kutsal davaya bağışlıyorum...”³⁸

“... Beyrut'ta birkaç hafta kalışımızdan sonra Kilikya'ya gidiş haberi verildi bize. Ermeni gönüllülerin kalbindeki sevinci tarif etmek imkânsızdı. Ermeninin rüyası gerçek oluyordu. Fransız gemileri bizi Mersin'e taşıdı. Oradan trenle Adana'ya geçtik. O manzarayı anlatmak çok zor. Aradan yıllar akıp gitmiş olmasına rağmen halen hüznümü ve gözümden akan yaşları engellemek çok zordu. Bizi karşılamak için Milli Dernek üyeleri bizi karşılamaya

³⁷ Şahmazyan, *a.g.e.*, s. 7 vd.

³⁸ Baron kelimesi Ermenicede Türkçedeki Bay kelimesine, Digin ise Bayan kelimesine karşılık geliyor.

gelmişti. Onlarla beraber kız ve erkeklerden oluşan okul öğrencileri, halktan yaşlılar ve gençler. Sanırsın bütün Ermeniler buraya bizi karşılamaya gelmiş.

Ermeni ordusu sıra oluşturarak askeri düzende yürümeye başladı. O anda olan şey zafer geçiydi. Arkadan takip eden kalabalık haykırıyordu; “Yaşasın Ermeni gönüllüler”. Her yerden alkışlar ve zafer çığlıkları yükseliyordu. Başımıza ve omuzlarımıza çiçek demetleri dökülüyordu. Bu anda hem sevinç hem gözyaşı fark ediliyordu yüzlerde. Bu tarifsiz manzara bana bir Ermeni şiirin mısralarını hatırlattı. Şöyle deniyordu o iki mısradaki; “Ermeni yaşlıları ağlayarak diliyordu, özgürlük görmek ve ölmek”.

Adana sokaklarından geçerek Milli Derneğimin binasına vardık. Oradan da askeri kışlaya. İlk bakışta binanın girişinde hâlâ Türk bayrağı asılı olduğunu fark ettik. Ermeni gönüllü buna tahammül edemedi. İçimizden birisi hemen direğe turmandı ve artık oraya yakışmayan düşmanın bayrağını aşağı getirdi. Daha sonra o bayrağı meydanda yaktılar.

Her yerde mutluluk ve neşe türküleri söyleniyordu. Mutluydu Ermeni askeri ve mutluydu halkımız. Çünkü artık kendi vatanımızda özgür idik. Ama yazık ki bunların hepsi kısa sürdü...”³⁹

Erzincanlı Ardaşes Demirciyan’ın Hatıratı

“...Geçen seneki Amerika’dan Kafkasya’ya gönüllü gönderme hareketini ve bu amaçla yapılan propaganda çalışmalarını ve o dönem yaşanan heyecanı Amerikalı Ermeniler zaten biliyor. Detroit şehri de bu heyecanın yaşandığı yerlerden biriydi. 7 Ağustos’ta Erzincanlı Ermeniler olağanüstü bir kongre düzenlediler ve bu kongrede Erzincanlı Ermenilerden mürekkep bir gönüllü alayının oluşturulmasına Milli Ermeni Konseyi adına Kafkasya’da savaşlara katılmasına karar verildi. Toplantı sırasında ve sonrasında yapılan bağışlar ve diğer Erzincanlı Ermenilerden gelen yardımlarla 4.000 dolar para toplandı.

Ağustos 14-15’te 55 kişiden oluşan Erzincanlılar grubu Arrangel isimli gemiye binmek üzere New York’a doğru yola çıktılar. Fakat beklenmedik aksaklıklardan dolayı o gemiye yetişemediler ve 29 Ağustos’ta New York’tan ayrılacak olan diğer gemiyi beklemek zorunda kaldılar. New York’ta bizim gruba beş Erzincanlı ve farklı yerlerden daha birçok Ermeni gönüllünün katılımıyla sayımız 260’a yükseldi.

³⁹ Şahmazyan, *a.g.e.*, s. 13 vd.

Samimi olmak gerekirse Taşnak partisi gönüllülerin toplanması için ve gönüllü olmaya karar verenlerin bir an evvel ve en uygun yolla Kafkasya'ya gönderilmesi için hiç bir fedakârlıktan kaçınmadı. Bu konuda ki çabaları takdire şayandır...⁴⁰

“... 14 Eylül'de Arhangelsk'e vardık: Gemiden inmeden önce bazı düzenlemelerin yapılması gerekiyordu. Bunları halletmek için ben H. Demirciyan ve Horen Çankalyan gemiden indik ve bölge sorumlusunu görmeye, şehre gittik. Daha önce alına karara göre biz ve beraberimizdeki 23 sandık silah Tiflis'e gönderilecekti. Bölge sorumlusu gereken izinleri almak için aynı akşam Petrograd'a telgraf göndereceğine dair söz verdi ve cevabın 2-3 güne kadar geleceğini belirtti. Bu iki üç zarfında gemide kalmamız gerekiyordu. Beraberimizde getirdiğimiz silahlara ilişkin olarak bunun bir gümrük sorunu olduğunu belirterek silahları beraberimizde götürmemize karşı çıktı. Ancak daha sonra ayrılış günümüzde silahları trenle göndereceğine dair söz verdi...⁴¹

“... Eylül 30'unda şehirden vagonlarla ayrılacağımız ve Kafkasya'ya gideceğimiz haberi geldi. Nihayet oldukça fazla bekledikten sonra istasyona gittik ve tren geldi. Burada da bir düzen yoktu. Herkes daha iyi bir vagona binmek için uğraşiyor kargaşa çıkartıyordu. Tam tamına 330 kişi beş eski vagona tikiş tikiş bindik. Bölge sorumlusu silahların yakında bize gönderileceğine dair söz verdi.

Tiflis'e vardığımızda daha bir yıldan beri cephede savaş binlerce Ermeni gönüllü gördük. Büyük bir bölümü Türkiye Ermenisi olan bun gönüllüler, Rusya içlerinden, Romanya'dan, Bulgaristan'dan, Mısır'dan ve bazıları da Türkiye'den gelmişti. Savaşın başlamasının ardından saydığım bu ülkelere kaşan bu Türkiye Ermenileri daha sonra Kafkasya'ya gelmiş ve on bir aydan beri cephede savaşa savaşa iyi birer gönüllü olmuştu. Bazıları Bitlis'e kadar gidip şimdi ise Tiflis'e geri gelmek zorunda kalmıştı.

Tiflis'te sadece sıradan gönüllü Ermeni askerler yoktu. Sebu, Simbad, Avedis, Nikol, Aramays ve diğer meşhur Ermeni komutanlar da burada Tiflis'teydi. Hepsisi de eski Taşnak kurucusuydu.⁴²

Gönüllülerin bazıları Tiflis'te kalırken bazıları da Erivan'a gitmişti. Erivan'a gidenler üzerlerinde doğru dürüst elbise ve ayakkabı olmadığı halde,

⁴⁰ Demirciyan, *a.g.e.*, s. 6 vd.

⁴¹ Demirciyan, *a.g.e.*, s. 9.

⁴² Demirciyan, *a.g.e.*, s. 17-20.

ellerine birer silah verilerek Antranig'in emriyle İğdır'a doğru yola çıkarılmıştı. İğdır'a varan gönüllülerin büyük bir kısmı hastalanıyor geri kalanlar ise Türk sınırına doğru devam ediyor. Antranig yarı yolda geri dönüyor ve gönüllü askerleri Sımbad'ın emrine veriyor. Antranig'e duydukları güven- den dolayı buraya kadar gelen gönüllüler Antranig'in döndüğünü duyunca onlar da dönmeye karar veriyor. Bu durumu anlayan Sımban Vartanyan'ı çağırarak eğer böyle bir şey olursa ilk önce onu kurşuna dizeceğini söy- lüyor. Gönüllüler bir süre sessiz kalıyor ve ilerlemeye devam ederek Hı- zırlıköy'e kadar varıyor. Hastalıktan, elbise ve ayakkabıların tamamen çü- rümesinden dolayı buradan öteye girmek artık mümkün değildi. Burada Vartanyan dahil askerlerin bir kısmı firar ediyor. Diğerleri de umutsuz bir sonla karşılaşmadan önce kaçıyor..."⁴³

2. Süreli Yayınlar

Hem Ermeni milli bilincinin oluşturulmasında hem de I. Dünya Savaşı sı- rasında Ermeni gençlerin İtilaf Devletleri safında gönüllü olarak savaşmalarında Ermenice süreli yayınlarından yapılan çağrı ve propagandaların etkisi büyük ol- muştur. 19. yüzyılda devletin bir önceki yüzyılda uygulamaya koyduğu askeri reformların yerine artık hukuki ve toplumsal reformlara ağırlık vermeye başlaması ve tüm reformlardan etnik köken ve din ayrımı olmaksızın tüm Osmanlı vatandaş- larının eşit ölçüde istifade edebileceğini duyurması, bu yüzyılda Ermeni basınının da gözle görülür derecede ilerlemeye kaydetmesine vesile olacaktır. Osmanlı İm- paratorluğu'nun ilk resmi gazetesi Takvim-i Vekayi' nin 1832'de Lıro Kir Medzi Derutyun'un Osmanyen adıyla yayımlanan nüshası İstanbul'da çıkmış Ermenice ilk gazete olarak tarihe geçer.⁴⁴ Osmanlı Ermenilerinin ikinci süreli yayını ise 1839 yılından itibaren İzmir'de Protestan misyonerler tarafından yayımlanmaya başlan- an *Işdemaran Bidani Kîdalyats*⁴⁵ olur. Aylık bir dergi olan *Işdemaran Bidani Kîdalyats* 1854 yılına kadar yayın hayatını sürdürür.⁴⁶ Tanzimat dönemi Ermeni süreli ya- yınlarında dikkat çekici miktarda bir artış olacaktır. Bu dönemde çıkan Ermeni süreli yayınlarının bir diğer özelliği de bu yayınlarda milliyetçi söylemlerin görül-

⁴³ Demirciyan, *a.g.e.*, s. 17-25, 25-30.

⁴⁴ Ardaşes Der Haçaduryan, *Հայ Մամուլի Ցուցահանդես 1794-1961 (Hay Mamuli Tsutahantes 1794-1961: Ermeni Basını sergisi 1794-1961)*, Atlas Matbaası, Beyrut, 1961, s. 4.

⁴⁵ Ermenice “Շտեմարանի Պիտանի Պիտելյաց” Yararlı bilgiler ambarı demek.

⁴⁶ H. Krikoris- V. Kalemkeryan, *Պատմության Հայ Լրագրության Ըսկզբունի վիճելու վեր ժամանակը (Badmutyun Hay Lrakutyun; Uşgişpen miñcev mer jamanagı: Ermenice Ermeni Gazetecilik Tarihi, Başlangıç Tan Günümüze)*, Mihitryan Matbaası, Viyana, 1893, s. 60; Babloyan, *a.g.e.*, s. 38..

meye başlanmasıdır. Milliyetçi konuları konu alan dergi ve gazetelerin 1840'dan sonra ortaya çıktığına şahit oluyoruz. O dönem Osmanlı topraklarında çıkan iki yaygın milliyetçi söylemleri ilk dile getiren yayınlar oldukları gibi ihtilalci Ermeni örgütlerine de ilham kaynağı oldular. Bu yayınların şaşırtıcı bir diğer özelliği de onları yayımlayan kişinin kimliği. Bunlar 1855'den 1863'e kadar yaygın hayatına devam eden Arzvi Vaspuragan⁴⁷ (Van Kartalı) ve 1863'ten itibaren yayımlanmaya başlanan Arzvi Darono⁴⁸ (Muş Kartalı)'dır.

Arzvi Vaspuragan ilk olarak İstanbul'da Patrik Hirimyan (1820-1907) tarafından yayımlanmaya başladı. Patrik Hirimyan Van'da doğmuş ve eğitiminin büyük bir kısmını burada amcasından almıştı. Karısının ve kızının erken ölümünden sonra rahiplik sürecine giren Hirimyan patriklik seviyesine yükselerek 1869-1873 yılları arasında Osmanlı Ermenilerinin Patriği oldu. 1878 Berlin Antlaşması akabinde gerçekleşen barış görüşmelerine Ermeniler adına katıldı ve Ermeniler için özerklik talep etti. Daha sonra ise Ermenilerin en yüksek ruhani makamı olan kateğigosluga yükselerek 1893-1907 yılları arasında Eçmiadzin'de kateğigosluk yaptı.⁴⁹

Ermeni bilincinin sağlamaşturmada eğitimin ve süreli yayınların öneminin farkında olan Hirimyan 1858'den itibaren İstanbul'dan Van'a taşındı ve burada bulunan Varak manastırında Arzvi Vaspuragan'ı basıp yayımlamaya başladı böylece Arzvi Vaspuragan Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu'da yayımlanmaya başlanan ilk Ermenice gazete olma unvanını aldı. Hirimyan aynı dönem Muş'taki St. Garabed manastırının da başrahibi oldu. Burada 1863'ten itibaren Arzvi Darono⁵⁰ (Muş Kartalı) isimli iki hafta bir yayımlanan gazeteyi çıkarmaya başladı.⁵¹

Arzvi Vaspuragan'ın işlediği konulara baktığımızda Ermenilerin doğuda Kürt ve Türk beylerin tarafından baskılara maruz bırakıldıklarını ve devletin bunları görmezden geldiği iddiasında bulunur. Öte yandan milliyetçi yazılar yayın-

⁴⁷ Van'ın Ermenice ismi Vaspuragan'dır.

⁴⁸ Muş'un Ermenice ismi Daron'dur.

⁴⁹ Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University of California Press 1963, s. 53.

⁵⁰ Muş'un Ermenice ismi Daron'dur.

⁵¹ Babloyan, *a.g.e.*, s. 33. Ayrıca bkz: H. Rapayel Garabedian, *Լիւիսնայի Յուշակ Կայնիկն Լիւիսնայի 1794-1927 (Liagadar Tsutsag Hayeren Lyakirneru 1794-1921; Ermenice Ermenice Gazeteler Tam Liste 1794-1921)*, Mihitaryan Matbaası, Vededik, 1924, s. 11.

layarak Ermenileri örgütlenmeye ve direnmeye çağırır. Şüphesiz altında imzası olmasa da Hirimyan'ın bu yazıların yazılmasında payı büyüktür. Örneğin Arzvi Vaspuragan'ın 1862-1863 yılına ait 1. sayısında “Başlayalım İşimize Tekrar Başlayalım” isimli bir makalede şu ifadeler mevcuttur;

“... Neyi bekliyoruz, neyi ümit ediyoruz. Neden gevşiyoruz, biz insan evladı değil miyiz? Haydi kalkın başlayalım işimize tekrar başlayalım. Ne bakıyorsunuz? Savaş bitmedi. Irmak kurumaz köylü kardeşim, geç işinin başına, uzanıp beklemek büyük ahmaklıktır. Eski, yeni, düşman hep aynıdır. Hayatta oldukları müddetçe savaşıyorlar.... Tanrı'dır yenmeye yenilmeye karar veren. Kalkın başlayın işinize tekrar başlayın... Ağlamayın kardeşler! Gözünüze yazık. Bırakın ağlasın eski kafalar, karanlık gözler. O ağlayanlar ki hep öldüler... Bundan sonra savaş var. Duyuyor musunuz, batudan, kuzeyden, her yerden gelen korkutucu sesleri. Korkmayın! Onlar bize cesaret versin. Ağlamayı bırakalım, savaşalım. Bize doğru geliyorlar. Biz tavuk değiliz. Bizler insanız ve insan evladınız. Ermeni ve Ermeni mirasıyız. Cesaret yeniliğin, zafer yeniliğin!

Makaledeki milliyetçi söylem şu kafiyeli sözlerle zirveye ulaşıyor;

İnç vor unink anenk Azkin zoh (Her neye sahipsek millet için edelim kurban)

Azkn El havıdyan meznits muna koh (Milletdir sonsuza kadar rahat olacağımız yer⁵²)

Aynı sayıdaki “Ölmüş Kalplere Can Veren Yalnızca Milli Tarihtir” başlıklı başka bir makalede de benzer milliyetçi söylem ve Ermenilere yönelik birleşme ve örgütlenme çağrısı vardır.⁵³ Kısa bir süre sonra Patrik Hirimyan'ın çabaları neticesini verecek ve Doğu Anadolu'da Ermeni milliyetçi örgütleri kurulmaya başlanacaktır. 1890'lı yıllara gelindiğinde ise bu örgütler çeşitli isyan hareketlerine girişeceklerdir.

Ermenice süreli yayınlar I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri yanında katılma kararı almış Ermeni liderler tarafından propaganda amacıyla kullanılacak ve Dünya Savaşının başlamasından hemen önce hem Kafkas Ermenileri hem de Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeniler Rus ordusunda Türklere karşı savaşmak üzere gönüllü birlikler oluşturmaya başlayacaktır.⁵⁴ Bu dönemde çıkan Mşag (Մշակ), Horizon (Հորիզոն) ve diğer Ermeni gazeteleri Rus ordusuna yardım çağrısında

⁵² *Արժւի Վասպուրանի Միջնադար (Arzvi Vaspuragan: Ermenice Van Kartalı)*, Van, 1862-1863, Say., 1, s. 9-19.

⁵³ Aynı yer, s. 20-24.

⁵⁴ Çeşitli ülkelerden ve Doğu Anadolu illerinden gelen Ermeni gönüllülerin isim listesi için bkz:Aram Turabian, *Les Volontaires Arméniens Sous Les Drapeaux Français*, Association Ouvrière, Marsilya , 1917, s. 9-34.

bulunan makaleler ile doludur. Özellikle Mşag gazetesine göre Ermenilerin buna gücü yeterdi ve Türkiye Ermenistanını kurtarma arzularını göstermeliydiler.⁵⁵ Ermeni aydınlar ve liderler adeta hürriyet büyüüne kapılmış ve bunun sarhoşu olmuştu. Tek yaptıkları çağrı ne olursa olsun savaşa Osmanlı Devleti'nin düşmanlarının yanında katılmak ve böylece bağımsızlık elde etmektir. Paris'te yayınlanan Azk gazetesinde M. imzalı *Ermenilerin Savaşta İki Taraflı Görevi* başlıklı yazıda yazar Ermenilerin bu savaşa ilgisiz ve tarafsız kalamayacağını, Ermenilerin maddi ve fiziki tüm güçleri ile bu savaşa girip Ermeni davası için neleri feda edebileceklerini göstermeleri gerektiğini ifade ediyordu.⁵⁶ Tiflis'te yayımlanan Mşag gazetesinde H. Arakelyan 1 Ekim 1914 tarihli *Ne Talep Etmeliyiz?* başlıklı makalesinde Ermenilerin Rusya'dan Batı Ermenistanı işgal etmesini ve burayı Rusya Ermenistanı ile birleştirmesi talep etmeleri gerektiğini ifade etmekteydi.⁵⁷ Benzer bir düşünceleri içeren başka bir makalede imzasız olarak Horizon gazetesinin 5 Ekim 1914 tarihli sayısında yayımlandı. Bu makalede de yazar Rusya'nın Batı Ermenistanı işgal etmesini ve burayı Rusya Ermenistanı ile birleştirerek Türklerden Ermenilerin intikamını almasını talep ediyordu.⁵⁸ Arşag Çobanyan ise 17 Ekim 1914 tarihli aynı gazetede *Kurtuluş Savaşı* başlıklı makalesinde şöyle yazıyordu⁵⁹;

“...bu benzersiz savaşın bizi içine çekeceğine dair düşüncelerim sayısız fakat bugün amacım bu makalemde bu konuyu mütalaa etmek değil. Yorum yapmak, nutuk atmak, çekişmek zamanı değil bu zaman. Bu zaman herkes için çalışma zamanıdır. Biz böyle tüm dengelerin altüst olduğu bir zamanda seyirci gibi hareketsiz kalamayız. Ne kadar zayıf ve küçük olursak olalım bir rol üstlenmeli, bir şey yapmalıyız. Hak ve özgürlük için bu mücadeleye sürüklenmiş ırkımıza karşı görevimizi olabildiğince yerine getirmeliyiz. Yarının esaretten ve zincirlerden kurtulmuş dünyasında hürriyet payımızı almak için biz Ermeniler de bu evrensel savaşa iştirak etmeliyiz. Belki küçük bir şey yapacağız ama bunu tüm kalbimiz ve gücümüzle yapacağız.

Paris'teki Ermenilerin böyle bir anda sorumluluklarının büsbütün farkında olduklarını bildirmekten mutluyum. Daha dün 150 Ermeni yiğit,

⁵⁵ Հայ ժողովրդի Պատմությունը 1870-1917 թվականներին, Հատոր 6 (HAY JOĞOVURTI BADMUTYUNU, 1870-1917 TAVAGAMERIN, Հատոր 6; Ermeni Halkının Tarihi, 1870-1917 Yılları Arası), cilt 6, B. Ağayan (edt.), Erivan, 1981, s. 546

⁵⁶ Ազգ (Azk; Ermenice millet demek), Paris, No: 30, 7 Aralık 1914.

⁵⁷ Մշակ (Mşag; Ermenice çiftçi demek), Tiflis, No: 219, 1 Ekim 1914.

⁵⁸ Հորիզոն (Horizon; Ermenice ufuk demek), 5 Ekim 1914, No: 220. Horizon o dönem Tiflis'te yayınlanan bir Taşnak yayınıdır.

⁵⁹ Մշակ (Mşag), Tiflis, No: 234, 17 Ekim 1914.

Fransa'nın parlak bayrağı altında kanlarını dökmek için gönüllü yazılarak Fransa'dan ayrıldı. Tıpkı Belçikalı, Polonyalı, İsviçreli, Romanyalı ve daha birçok millete mensup yiğitler gibi. Rahip D. Yeğişe bu gönülleri kutsadı ve Ermeni adını yüceltmelerini istedi. Daha sonra haçı çıkararak başlarını takdis etti. O anda herkesin ağzından Yaşasın Fransa çığlığı duyuldu. Aynı anda orada hazır bulunan Fransızlar da Yaşasın Ermenistan diye bağır-dılar. Bu 150 kişi Fransa'dan yola çıkan ilk grup. Samiyorum Marsilya'da da 25 kişi⁶⁰ gönüllü yazılmış durumda. Bu gönüllülerin arasında öğrenciler, zanaatkarlar ve tüccarlar var. İçlerin biri benim eski bir dostum olan Dr. Artinyan'dı. Dr. Artinyan Fransız ordusunda hizmet etmek için İstanbul'dan kalkıp buraya gelmişti..."

3. Yayımlanmış Belgeler

Bildiğimiz kadarıyla Taşnak partisi arşivi bugün Amerikan'ın Boston şehrinde-dir. Ancak bu arşivlere değil bir Türk araştırmacı, Ermeni akademisyenlerin bile girmesine ve araştırma yapmasına izin verilmemektedir. Ancak birkaç yıldan beri Taşnaklar arşivde sahip oldukları tasnif edip ciltler halinde yayımlamaktadırlar. Yayımlanan bu eser Hraç Daşnabedian'ın editörlüğünde "Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler" adıyla yayımlanmaktadır. Şu ana kadar 12 cilt yayımlanmıştır.⁶¹ Şu ana dek yayımlanan ciltlerde kuruluşundan I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Taşnak faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Genel olarak belgeler Taşnak ajanlarının İstanbul, Tiflis veya Avrupa'daki merkez büro ile Anadolu'da çeşitli illere dağılmış farklı bürolarla mektuplaşmalarını içermektedir. Örneğin 11. Ciltte yer alan bir belge Taşnak ajanı Vramyan'ın merkez komiteye gönderdiği mektuptur. Vramyan'ın anlattığına göre savaşın başlamasından önceki son Taşnak kongresi 17-30 Temmuz 1914 tarihleri arasında yapılmış ev bu kongre Taşnakların 8. evrensel kongresi idi. Kongre devam ederken İttihat ve Terakki hükümeti adına Dr. Bahattin Şakir ve Naci Bey Erzurum'a gelerek Taşnak temsilcileri ile görüşme talep ederler. Önce Naci Bey ile Vramyan yalnız görüştükten sonra 13 Ağustos'ta Taşnak üyeleri Rosdom, Agnuni, Vramyan ile tekrar görüştüler. Daha sonra ikinci bir kez 28 Ağustos'ta bu kez sadece Agnuni ve Vramyan ile Bahattin Şakir ve Naci Bey arasında bir görüşme daha oldu.

⁶⁰ İzmir'de basılan Aşğadank isimli Ermenice gazete de Marsilya'da 25 Ermeni gencin Fransız ordusuna gönüllü yazıldığını ancak henüz gönderilecekleri yerin belli olmadığını yazmaktadır. Bkz: Աշխատանք (Aşğadank, Ermenice Emek), 5 Mayıs 1914, No: 84, İzmir.

⁶¹ Hraç Daşnabedian (ed), *Երիտեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պարունութեան Հանլար (Hay Heğopozagan Taşnagsutyayn Badmutyan Hamar: Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler)*, 12 cilt, Beyrut, 2015.

İttihatçılar Taşnakların savaşta kimin yanında yer alacaklarını merak ediyor ve onlardan millet-i sadıka unvanlarına layık olarak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmelerini ve Rusya'daki Ermenileri Rusya aleyhine isyana teşvik etmelerini istiyorlardı. Ancak Taşnak temsilcileri ittihatchılara savaşta tarafsız kalacaklarını ve Rus Ermenilerini isyan ettirmeye muktedir olamayacaklarını bildirirler.⁶²

Fakat durumda hiç de böyle değildir. Çünkü aynı esere göre Taşnaklar bir ay sonra Tiflis'te bir kongre daha toplayacak ve kongrede İtilaf devletlerinin yanında Osmanlı'ya karşı savaşıma kararı alacaklardır. Şöyle ki; Taşnak partisi içinde savaşa girip girmeme ve girilmesi durumunda kimin yanında yer alınması konusunda fikir ayrılıkları vardı. Partinin batı (Osmanlı topraklarındaki, H.Ö) şubelerindeki kurulları ve K. Hacag ve A. Garon gibi ajanlarının bir kısmı Taşnakların öz savunma ve silahlı mücadele için gizlice hazırlık yapması gerektiğini, gönüllü birlikler ile ancak tehlike anında birleşilmesi gerektiği görüşündeydiler. Bununla birlikte partinin yine batı şubelerindeki, A. Manugyan, A. Vramyan, Vartkesd Papazyan ve H. Şahrigyan gibi bazı ajanlara göre ise gönüllü birlikler teşkil etmek de savaşta silahlı mücadeleye katılmak Ermenilerin zararınaydı.⁶³ Nihayet Kafkasya Taşnakları 21-23 Eylül 1914 tarihinde Tiflis'te düzenledikleri diğer bir kongrede gönüllü birlikleri oluşturarak savaşa Rusya'nın yanında dahil olmayı kararlaştırdılar. Başlangıçta 3.000 kişiden oluşan bir birlik daha sonra 8.000 kişiye ulaşarak Rusya'nın yanında Kafkas cephesinde savaşa dahil oldu.⁶⁴

Yayımlanmış belgeler kategorisine dahil edilebilecek bir diğer yayında 1918-1920 yılları arsında varlık gösteren Ermenistan Cumhuriyeti devletinin parlamento tutanaklarıdır. Bilindiği üzere 1917'deki Rus devriminden sonra Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kuruldu ve adına Ermenistan Cumhuriyeti dendi. Ancak bu devleti sadece iki buçuk yıl süren bir bağımsızlığın ardından Kasım 1920'de Sovyet ordularının işgaline uğrayarak 2 Aralık 1920'de Sovyetler Birliği'ne dahil edildi. Bu kısa süreli döneme ait parlamento tutanakları "*Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920; Siyasi Tarih Belgeleri ve Dokümanları*"⁶⁵ adıyla 2000 yılında Eri-

⁶² Daşnabedian, *a.ge.*, cilt 11, s. 133.

⁶³ Aram Nazaryan, *Հայ Կամուտարակալն Ծարժումը 1914-1916 Թվականներու և Հայ Հեղափոխական Պաշտպանությանը (Hay Gamavoragan Şarjumu 1914-1916 Tvaganıyru yev Hay Heğəpohagan Taşnaksutyun: Ermeni Gönüllü Hareketi 1914-1916 Yılları ve Ermeni Devrimci Federasyonu)*, Hay -Tad Basımevi, Erivan, 2011, s. 22.

⁶⁴ Daşnabedian, *a.ge.*, s. 144-145.

⁶⁵ *Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա Պատմության Բնախոսու, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 (Քաղաքական Պատմություն): Փաստաթղթերի և Նյութերի Ժողովածու (Hayasdanı Hanrebedutyarı Kĩdityunneri Azkayin Badmutyan Pasdatuğter*

van'da yayımlanmıştır. Bu eserde 1918 yılında Doğu cephesinde Türk kuvvetleri ile Ermeni kuvvetleri arasında gerçekleşen muharebeler ile alakalı önemli bilgiler olmakla birlikte yeni 1918-1920 yılları arasında varlık gösteren bağımsız Ermeni devletinin ilgili dönemdeki sosyal, siyasi ve ekonomik meseleleri hakkında kıymetli bilgiler vardır. Mesela ilgili eserde verilen 8 Mayıs 1918 tarihli ilk belge Türkiye ile Kasım 1917'deki Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkasya'da kurulan devletlerle, yani Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Milli Şurası ile Batum'da gerçekleşen barış görüşmeleri ile alakalıdır. Belge Ermeni komutanlarından Olan Simon Vratsiyan'ın o dönem Ermenistan Milli Meclisi Başkanı A. Ahoranyan'a gönderdiği mektuptur. Vratsiyan mektubunda Türkiye'nin pozisyonu hakkında bilgi vermektedir.⁶⁶

4. İnceleme Eserler

Taşnak ve Hınçak örgütlerinin kuruluşunu ve amacını anlatan kitaplar bu sınıfa dahil edilebilir. Bu eserlerin bazıları bizzat bu örgütlerin ideologları tarafından yazılmıştır. Bu açıdan Taşnak partisinin ideoloğu ve aynı zamanda tarihçisi olan Mikael Varandian'ın kaleme almış olduğu "*Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Tarihi*"⁶⁷ adlı önemli bir örnek olacaktır. Varandian'ın bu eseri on yedi bölümden ve 352 sayfadan oluşmaktadır. Kitaptaki tüm bölümler önemli olmakla birlikte en dikkat çekici olan bölümler şunlardır;

Taşnaklardan Önce Ermeni Hareketi, Taşnakların Doğu, Liderler Krisdapor, Zavaryan, Rosdom), Hanasor Saldırısı⁶⁸, Muş'ta Fedailer, Ermeni-Kürt işbirliği Denemeleri, Ermeni-Mekadon Dayanışması, Sason Savaşı ve Sason Savaşında Kafkasya Ermenilerinin Çabaları.⁶⁹

Hınçak örgütünün tarihi anlatan birçok Ermenice olmakla birlikte bunlardan en çok bilineni eser Hınçak Partisi tarih Araştırmaları Birimi adına Arsen Gi-

Yev Hayasdamı Hanrebetyunu 1918-1920, Pasdatuğter Yev Nüteri Joğavadzı, Erivan, 2000; Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920; Siyasi Tarih Belgeleri ve Dokümanlar).

⁶⁶ *Pasdatuğter Yev Nüteri Joğavadzı*, s. 9.

⁶⁷ Mikael Varandian, *Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության Պատմությունը (Hay Heğapöğgan Taşnagsutyun Badmutyuni: Ermenice Ermeni Devrimci Federasyonun Tarihi)*, cilt 1, Tahran, 1981. Eserin ilk baskısı 1932'de Paris'te yayımlanmakla birlikte elimizde 1981 Tahran ve 1992 Erivan baskıları mevcuttur. 1992 Erivan baskısında birinci ve ikinci ciltler tek bir kitapta yayımlanmıştır.

⁶⁸ Taşnak çetecilerinin o dönem Van vilayeti sınırları içinde bulunan Kürt Mazrik aşiretine karşı yaptıkları baskın anlatılmaktadır.

⁶⁹ Varandian, *a.g.e.*, s. 27-352.

dur⁷⁰ tarafından kaleme alınan “Sosyal Demokrat Hınçagyan Partisi Tarihi 1887-1967”⁷¹ adlı eserdir.

On yedi ana bölümden oluşan eser 616 sayfadan oluşmakta ve her bölümün bir çok alt başlığı vardır. Dikkat çekici bölümler sırasıyla şunlardır; Türk Devletinin Çöküşü, Ermeni Meselesinin Kökenleri, Hınçak Partisi’nin 1887’de Doğuşu, İç Bölgelerde Örgütlenme, 1895 Zeytun İsyanı, 1896’ya Kadar İran’da Hınçak Partisi, 1897’ye Kadar Kafkasya’da Hınçak Partisi, Amerika’da Hınçak Partisi, Hınçak Partisi’nin Yayın Organları, Fikir ve Ayrılıkları ve Bölünme, 1908 Osmanlı Anayasası, I. Dünya Savaşı’ndan 1920’ye Kadar Olan Gelişmeler, Kilik’ya olayları ve Hınçak Partisi’nin Rolü.

“Fikir Ayrılıkları ve Bölünme” adlı bölümün alt başlıklarında partinin 1896, 1901, 1902, 1903 ve 1905 yıllarındaki genel kongreleri anlatılmaktadır. Bunun yanında 1909, 1910, 1912, 1913 ve 1914 kongreleri “1908 Osmanlı Anayasası” adlı bölümde anlatılmıştır. 1910, 1912 ve 1914 kongrelerine sadece Türkiye’deki parti bürolarının temsilcileri katılmıştır. İstanbul’da 24 Temmuz 1914 tarihinde başlayıp Ağustos ayının sonuna kadar devam eden kongre I. Dünya Savaşı’nın savaşının başlamak üzere olduğu bir dönemde toplanması bakımından önemlidir. Bu kongrede Cangülyan başkan Arsen Gidur sekreter seçilir. Hınçak Partisi’nin Osmanlı topraklarındaki toplam 51 şubesinden sadece 31’i kongreye delege göndermişti. Kongrenin gündem maddesi Hınçak partisinin İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkileri ve savaş durumunda Hınçakların nasıl bir pozisyon alacağı idi. Kongrenin sonunda Hınçakların öz savunma için örgütlenmesi ve hazırlanması kararı alındı.⁷²

Sonuç

Ermeniler 1921’de Anadolu’yu terk edip önce Suriye ve Lübnan’da sonraki yıllarda ise Avrupa ve Amerika’ya göç ettiler. Gittikleri yerlerde yaşamlarını bir düzene oturtuktan sonra çeşitli eserler yazdılar bu eserleri yayımladılar. Kitap, hatırat veya bir araştırma çalışması olan bu eserlerde Ermeni milliyetçilik hareketlerinin nasıl ortaya çıktığı, Ermeni Taşnak ve Hınçak örgütlerinin Anadolu’daki

⁷⁰ Arsen Gidur eski bir Hınçaktır ve İstanbul’da gerçekleşen 1914 Genel Kongresi’nde sekreterlik görevine getirilmiştir.

⁷¹ *Պատմությունը Արցախի Հանրապետության Հիմնադրումը 1887-1962* (Badmutyoun Sosyal Demograd Hınçagyan Gusagsutyun; Ermenice Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962), Beyrut, 1962, 2 cilt.

⁷² Badmutyoun Sosyal Demograd Hınçagyan Gusagsutyun, s. 374-376.

her şehirde nasıl yapılandığı ile buradaki faaliyetleri ayrıntılı anlatılmıştır. Ancak bu kaynaklar günümüzde bu konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından ihmal edilmektedir. Türk ve yabancı akademisyenler dil engeline takılmakta ve isteseler de bu kaynaklara ulaşamamakta, ulaşsalar bile okuyamamaktadırlar. Ermeni akademisyenler ise bu kaynakları içlerinde kendi tezlerinin aleyhinde bilgiler mevcut olduğu için görmezden gelmektedirler. Çünkü bu eserlerin 1980 yılına kadar yayımlanmış olanlarında günümüzde soykırım tezini savunan Türkçe ve çeşitli yabancı dillerdeki eserlerde hakim olan mazlum edebiyatı, kendini acındırma duygusu yoktur. Aksine bu eserlerde Ermenilerin Türklere karşı nasıl kahramanca savaştığı, Ermenilerin itilaf devletlerine yaptıkları yardımlar ve Ermenilerin bu yardımlardan ötürü Doğu Anadolu'da ve Kilikya bölgesinde kurulacak bir Ermeni devletini neden ve nasıl hak etiklerini anlatan ayrıntılı bilgiler ve kahramanlık hikâyeleri vardır. Ortadoğu, Amerika ve Avrupa'daki Antep Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Sivas Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Urfa Ermenileri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği vb. Ermeni hemşehri dernekleri tarafından hazırlanan toplu hatırat tarzındaki bu eserler bunlara örnek olarak verilebilir. Toplu hatıratların yanında I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan devletler yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermeni gönüllü askerlerin hatıratları, Ermenice süreli yayınlar ve yayımlanmış arşiv kaynakları Ermeni meselesi konusunda mutlaka bilinmesi ve kullanılması gereken kaynaklardır.

Ermeni hemşehri dernekleri tarafından yayımlanan toplu hatırat tarzındaki eserler genellikle bir Anadolu şehirden gelenlerin geldikleri yer ile ilgili hatırladıklarını anlattığı eserler olup bu eserlerde sadece o şehirdeki Hınçak ve Taşnak ajanlarının kimler olduğu ve bu ajanların faaliyetleri değil aynı zamanda o şehrin kendi tarihi ve oradaki Müslüman halk hakkında da ayrıntılı bilgiler vardır. Ermeni lejyonunu ve Rus ordusunda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Anadolu Ermeni askerlerin hatıratları ise konu açısından bambaşka bir öneme sahiptir. Bu eserlerde Amerika ve Avrupa'da sürdürülen para toplama ve gönüllü asker yazdırma kampanyalarını görmek mümkündür. Gönüllü yazılan bu askerlerin askeri eğitim almak için Kıbrıs'a gelmeleri ve Anadolu işgal edilirken yaptıkları faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin nasıl bir ihanet ile karşı karşıya kaldığının ispatıdır. Bunların yanında döneme ait Ermenice süreli yayımlar ile Taşnak Partisi arşivi ve Ermenistan devlet arşivlerinde bulunan belgeler Ermeni meselesinin nasıl ortaya çıktığı ve Ermenilerin 1915'te neden tehcir edildiği konusunda araştırmacılara gerçek ve ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Özellikle Taşnak ve Hınçak Partileri tarafından ya-

yımlana belgelerde her iki partinin savaştan önceki çeşitli yıllarda toplandığı genel kongrelerde aldıkları kararları görmek mümkündür. İlk kongrelerde kabul parti tüzüklerinde her iki partinin nihai amacının Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurmak olduğu ve bu amaç için silahlı mücadele ile Osmanlı Devleti’nin savaşa girdiği bir dönemde genel isyan çıkartmak yöntemlerinin benimsendiği görülecektir. Savaştan hemen önce 1914 yılında toplanan kongrelerde ise alınan karar İtilaf Devletleri yanında Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmak olacaktır.

Tüm bunlar ışığında, Ermeni soykırım iddiaları karşısında kendini daha sağlam ve yadsınamaz delillerle savunmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Ermenice bilen akademisyen ve araştırmacı sayısını süratle arttırması kaçınılmaz ve daha fazla ertelenemez bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

Süreli Yayınlar

Arzvi Vaspuragan: Ermenice Van Kartalı (Արծուի Վասպուրական), Van, 1862-1863, Say., 1.

Aşğadank: Ermenice Emek (Աշխատանք), 5 Mayıs 1914, No:84.

Azk: Ermenice Millet (Ազգ), Paris, No:30, 7 Aralık 1914.

Horizon: Ermenice Ufuk (Հորիզոն), 5 Ekim 1914, No: 220.

Mşag: Ermenice Çiftçi (Մշակ), Tiflis, No: 234, 17 Ekim 1914.

No: 219, 1 Ekim 1914.

Kitaplar

Ajemian, B. B. (çev.), *Kara Kırkır Haroutunian or A Guileless Life*, Amerikan Ermeni Misyonerleri Derneği Yayınları, 1987.

Aram, Nazaryan, *Հայ Կամավորական Շարժումը 1914-1916 Թվականներու եւ Հայ Հեղինակական Դաշնաստեղծութիւնը (Hay Gamavoragan Şarjumu 1914-1916 Tvagannyru yev Hay Heğopohagan Taşnaksutyun: Ermeni Gönüllü Hareketi 1914-1916 Yılları ve Ermeni Devrimci Federasyonu)*, Hay -Tad Basımevi, Erivan, 2011, s., 22.

Aram, Turabian, *Les Volontaires Arméniens Sous Les Drapeaux Français*, Association Ouvrière, Marsilya , 1917.

Arekel, N. Patrik (Haz.), *Պատմագիրք Յուշամատենան Սերաստիոց եւ Գաւառի*

- Հայրյթեան (Badmakirk Huşamedyan Sebaststio Yev Kavari Hayutyun; Sivas ve Çevresi Ermenileri Tarihi), 2 cilt, Mşag Matbaası, Beyrut, 1974.
- Aznavuryan, M., *Երզնկայի Յեղափոխական Խմորումները (Yerzingayi Heğboğagan Ğmorunneru; Erzincan'da Devrimci Faaliyetler)*, Detroit, 1973.
- Daşnabedyan, Hraç (ed), *Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար (Hay Heğboğagan Taşnagsutyun Badmutyan Hamar: Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihinden Belgeler)*, 12 cilt, Beyrut, 2015.
- Demirciyan, Erzincanlı Ardaşes, *Կամաւորի մը Պատմութիւն (Gamavori mı Badmutyuan; Ermenice Bir Gönüllünün Hikayesi)*, Detroit, 1916.
- Garabedya, H. Rapayel n, *Լիակատար Ցուցակ Հայերէն Լրագիրներու 1794-1927 (Liagadar Tsutsag Hayeren Larakirneru 1794-1921; Ermenice Ermenice Gazeteler Tam Liste 1794-1921)*, Mihitaryan Matbaası, Vededik, 1924.
- Haçaduryan, Ardaşes Der, *Հայ Մամուլի Ցուցահանդես 1794-1961 (Hay Mamuli Tsut-sahantes 1794-1961: Ermeni Basımı sergisi 1794-1961)*, Atlas Matbaası, Beyrut, 1961.
- Krikoris, H. - Kalemkeryan, V., *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան Ընկալումէ մինջեւ մեր ժամանակըր (Badmutyuan Hay Lrakutyun; Usgizben minçev mer jamanag: Ermenice Ermeni Gazetecilik Tarihi, BaşlangıçTan Günümüze)*, Mihitaryan Matbaası, Viyana, 1893.
- Mikael, Varandian, *Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պատմութիւնը (Hay He-ğaboğgan Taşnagsutyun Badmutyuan: Ermenice Ermeni Devrimci Federasyonun Tarihi)*, cilt 1, Tahran, 1981.
- Nalbandian, Louise, *Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century*, University of California Press 1963.
- Sahakian, Aram, *Դիւցազնական ՈՒրֆան Եւ Իր Հայորդիները (Titsaznagan Urfan Yev İr Hayortneru; Kahraman Urfa ve Uğulları)*, Beyrut, 1955.
- Sarafyan, Kevork A. (edt), *Պատմութիւն Անթէլի Հայոց (Badmutyuan Antebi Hayots; Antep Ermenileri Tarihi)*, cilt 1, Los Angeles, 1953,
- Sürmenyan, Kalusd, *Երզնկա (Yerzinga; Erzincan)*, Kahire, 1947.
- Şahmazyan, Movses, *Հայ Կամաւորներ Շարժումը, Առաջին Աշխարհամարտիւն 1917-1920 (Hay Gamavorner Şarjumu Araçin Aşharhamardin 1917-1920: Ermenice, Ermeni Gönüllü Hareketi, Birinci Dünya Savaşı 1917-1920)*, Kesap-Suriye, 1965.
- Հայ Ժողովրդի Պատմութիւնը 1870-1917 թվականներին, Հատոր 6 (Hay Joğovurti Bad-mutyun, 1870-1917 Tvagannerin, Հատոր 6; Ermeni Halkının Tarihi, 1870-1917 Yil-ları Arası), cilt 6, B. Ağayan (edt.), Erivan, 1981.

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա Պատմության Ինստիտուտ, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 (Զարգացման Պատմություն); Փաստաթղթերի Եւ Նյութերի Ժողովածու (Hayasani Hanrebedutyani Kidityunneri Azkayin Badmutyan Pasdatuğter Yev Hayasani Hanrebetyunu 1918-1920, Pasdatuğter Yev Nüteri Joğavadzı), Erivan, 2000; Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Ermenistan Cumhuriyeti 1918-1920; Siyasi Tarih Belgeleri ve Dokümanlar).

Պատմության Սոցիալ Դեմոկրատ Հինգացյան Հոսանքի Կուսակցություն 1887-1962 (Badmutyun Sosial Demograd Hınçagyan Gusagsutyun; Ermenice Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tarihi 1887-1962), Beyrut, 1962, 2 cilt.

Makaleler

Özşavlı, Halil, “I. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye Dışına Ermeni Göçleri 1918-1930”, *Türk Tarih Kurumu Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu*, İzmir, 12-15 Kasım 2015. (Yayımda)

_____, “Türkiye’den Son Toplu Ermeni Göçü; Sancak Ermenilerinin Suriye ve Lübnan’a Göçürülmesi 1938-1939, *Belleten Dergisi*. Ankara, Aralık, 2016 (Yayımda).